

Alicja Zofia Nowak

ORCID 0000-0001-5549-7550

Uniwersytet Jagielloński

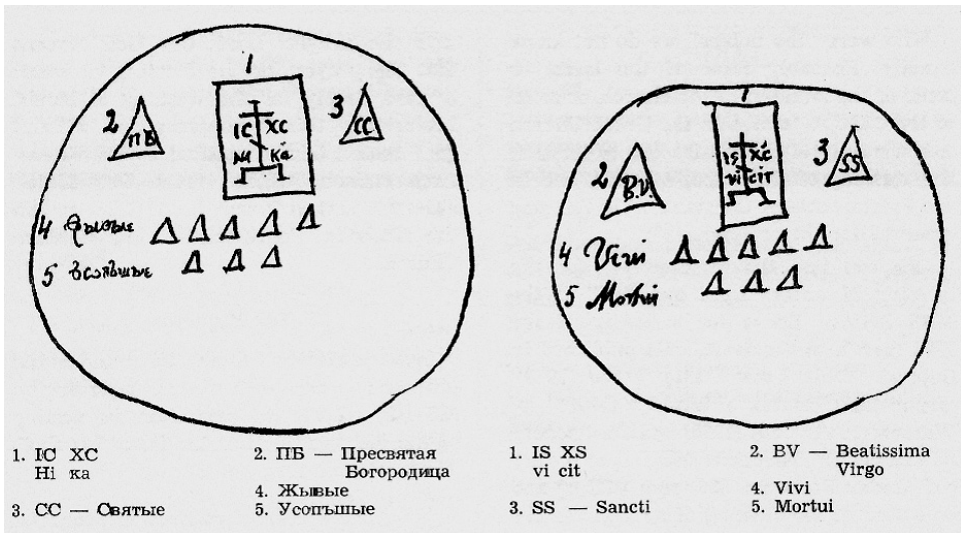
Słowo i obraz – diskos w drukowanych służebnikach pierwszej połowy XVII wieku (metropolia kijowska)

Słowa kluczowe: służebnik, kapłan, proskomidia, diskos, grafika

W XVII wieku w służebnikach pojawiły się odbitki graficzne, które czyniły księgę bardziej atrakcyjną nie tylko ze względu na zdobnictwo, ale przede wszystkim z punktu widzenia funkcjonalności, ważny był bowiem użytkowy wymiar rycin. Zawierały one często instruktaż dla celebransów, uzupełniając tekstowy komentarz do liturgii zamieszczony w rubrykach. W omawianym okresie dodawano do ksiąg również bardziej szczegółowe objaśnienia tekstowe, co świadczy o dążeniu redaktorów do nadania im waloru przewodnika dla kapłanów.

W rękopiśmiennych księgach liturgicznych wizualne pomoce dla szafarzy sakramentów i księży odprawiających liturgię występowały rzadko, były to np. schematy w formie drzewa, które ułatwiały określenie stopnia pokrewieństwa kandydatów do sakramentu małżeństwa. Zachował się też schemat ułożenia cząstek na diskosie, który odzwierciedlał współczesną praktykę układania ich w trakcie proskomidii (choć inaczej niż dziś cząstka poświęcona świętym była tylko jedna¹) z pontyfikalnej dwujęzycznej (słowiański i łaciński) wersji *Liturgii św. Jana Chryzostoma* z około połowy XVII wieku (il. 1).

¹ *The Pontifical Liturgy of Saint John Chrysostom. A manuscript of the 17th Century in the Slavonic text and Latin translation*, edit. C. Sipovič, London 1978, s. 174 (fotokopia oryginału z przedstawieniem diskosu: s. 68 z cyrylicznymi inskrypcjami i s. 69 z inskrypcjami częściowo łacińskimi). Autorem najstarszego rękopiśmiennego pontyfikału był Teodor Skuminowicz, prawosławny hieronimich, bliski współpracownik metropolity kijowskiego Piotra Mohyły, uczestnik kijowskiego soboru w 1640 r., który w 1643 r. przeszedł na rzymski katolicyzm i napisał pracę polemiczną pt. *Przyczyny porzucenia disuniej* (Wilno 1643). W 1652 r. Skuminowicz został wileńskim biskupem pomocniczym i tytularnym gratianopolitańskim. Zdaniem Czesława Sipowicza pracował nad pontyfikałem od około 1623 do 1652 r., a następnie podarował rękopis Bazylanom z rzymskiej świątyni pw. Świętych Sergiusza i Bakchusa w Rzymie, por. *ibidem*, s. 127–135.

Ryciny ze schematem diskosu to najczęściej występujące przedstawienia w drukowanych XVII-wiecznych służebnikach w metropolii kijowskiej. Towarzystwo one komentarzom w rubrykach części pierwszej liturgii (proskomidii), której najważniejszym elementem jest przygotowanie darów ofiarnych, stających się podczas anafory Ciałem i Krwią Chrystusa. Na pytanie, czy przedstawienia te pomagały kapłanom i czy odzwierciedlały dążność do porządkowania praktyki liturgicznej, trzeba odpowiedzieć pozytywnie – ich praktyczny cel był niepodważalny.

Proskomidia początkowo stanowiła część liturgii wiernych, którzy przynosili dary ofiarne, ale ten zwyczaj ustał i obrzęd został przeniesiony na początek liturgii², stając się częścią rytuałów przygotowawczych obejmujących także wejście kapłana do świątyni, przywdziewanie szat liturgicznych, modlitwy, kadzenie i pokrycie darów oraz rozesłanie³. Chleb eucharystyczny przybrał formę prosfory, której górna część opisana była greckimi literami IC XC NI KA (Jezus Chrystus Zwycięzca)⁴. W XII wieku można było odprawiać liturgię bez wyjmowania z prosfory cząstek⁵,

² Przesunięcie nastąpiło około VI–VII w., por. np. M.M. Соловій, *Божественна літургія, історія – розвиток – пояснення*, Львів 1999, s. 151–153 (pierwsze wydanie Rzym 1964); M. Марусин, *Божественна літургія*, Рим 1992, s. 151–154; H. Paprocki, *Misterium Eucharystii. Interpretacja genetyczna liturgii bizantyjskiej*, Kraków 2010, s. 129–130.

³ Badacze dzielą *proskomidię/prothesis* na dwie lub trzy części: pierwsza obejmuje przygotowanie kapłana, na które składa się modlitwa i przywdziewanie szat liturgicznych; druga dotyczy darów ofiarnych, por. m.in. M.M. Соловій, op. cit. 159–186; J. Czerski, *Boska liturgia św. Jana Chryzostoma. Wprowadzenie liturgiczno-biblijne do liturgii eucharystycznej Kościoła Wschodniego*, Opole 1998, s. 51; M. Марусин, op. cit., s. 153.

⁴ H. Paprocki, op. cit., s. 158.

⁵ Ibidem, s. 163.

jednak już około XIII–XIV wieku proskomidia komplikuje się przez ich wykrawanie⁶: najpierw tzw. Baranka (Agneć), a następnie cząstek ku czci Bogurodzicy, świętych, żywych i zmarłych⁷. Do tego celu używano jednej, a z czasem wielu prosfor – zależnie od praktyki lokalnej, było ich często pięć, a nawet osiem. Ułożenie wykrawanych cząstek oraz ich liczba były początkowo dowolne, zmieniały się w lokalnych Kościołach – analiza rękopiśmiennych i drukowanych służebników pokazuje, że niekiedy występowały znaczące różnice obrzędowe w tym zakresie⁸.

Pierwsze służebniki w metropolii kijowskiej zostały wydrukowane w XVI wieku w Wilnie w oficynie Łukasza i Kuźmy Mamoniczów. Zdaniem badaczy, były one zależne w znacznym stopniu od wcześniejszych wersji tej księgi tłoczonych przez prywatnych weneckich wydawców zainspirowanych głównie serbskimi rękopisami⁹. W edycji z 1583 roku w posłowniu wspomina się o konieczności dystrybucji ksiąg potrzebnych i „oczyszczonych z błędów”¹⁰, zaś komentarz w rubrykach zalecał umieszczanie cząstek ku czci Matki Bożej i świętych po lewej stronie Baranka, a zatem na lewo od cząstki z krzyżem i napisem NIKA, która znajduje się w cen-

⁶ Ibidem, s. 157.

⁷ Ibidem, s. 157–158; Л.Д. Гуцуляк, *Божественна Літургія Йоана Золотоустого в київській митрополії після унії з Римом (період 1596–1839 рр.)*, Львів 2004, s. 181–187. Na temat upamiętniania świętych w trakcie proskomidii w ujęciu historycznym por. J. Charkiewicz, *O wspomnianiu świętych podczas proskomidii*, „ELPIS”, 14, 2012, s. 155–193. O współczesnych różnicach obrzędowych, dotyczących intencji cząstek na patenie, por. J. Tofiluk, *Różnice w sprawowaniu świętej liturgii w lokalnych Kościołach Prawosławnych*, „Elpis”, 4/6, 2002, s. 171–175; por. także ks. M. Ławreszuk, *Różnice związane ze wspomnieniem świętych na proskomidii. Analiza rozbieżności współczesnych liturgicznych praktyk z perspektywy potrzeb Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, „Elpis” 16, 2014, s. 87–94

⁸ Pokazuje to praca Filareta, por. Филаретъ, *Чины литургии св. Иоанна Златоустаго по изложению старопечатныхъ, новоисправленного и древлеписьменныхъ служебниковъ*, Москва 1899, s. 36–44. Także i dziś, zdaniem Jerzego Tofiluka, największe różnice obrzędowe w liturgii pomiędzy tradycją grecką i słowiańską, oraz pomiędzy poszczególnymi Kościołami lokalnymi występują właśnie w obrębie proskomidii, por. J. Tofiluk, op. cit. 170.

⁹ Najstarszy służebnik wydrukowany w Wenecji zredagował hieromnich Pachomiusz, a wypuścił w 1519 roku wojewoda Bożidar Vuković. Nie ma w nim jednak graficznego schematu, a wedle komentarza cząstki ku czci Bogurodzicy i świętych spoczywać mają po lewej stronie Agnca, por. Л.Д. Гуцуляк, *Божественна Літургія Йоана Золотоустого в київській митрополії після унії з Римом (період 1596–1839 рр.)*, Львів 2004, s. 182. Na temat tego wydania por. О. Лотоцький, *Українські джерела церковного права*, Варшава 1931, s. 39. O wydaniach samego drukarza por. I. Petrov, *Od inkunabułów do pierwszych gramatyk. Konteksty rozwoju bułgarskiego języka literackiego (koniec XV – początek XVII wieku)*, Łódź 2015, s. 103–107.

¹⁰ Por. „[...] ко очищенію и исправленію ненаученых и неискусных в разумъ книгописец, дабы в церквах Божіих служащій іереи по искусных книгах служили и отправовали службы”, cyt. za: О. Лотоцький, op. cit., s. 39. Dzięki uprzejmości dr Tarasa Szmańki z UKU we Lwowie korzystam z cyfrowej kopii zabytku, w której brak karty tytułowej (nie zachowała się) oraz posłowia. Opis zabytku: Г.Я. Галенчанка, *Книга Беларусі 1517–1917. Зводный каталог*, Мінск 1986, nr 14.

tralnym miejscu na dyskoscie¹¹. Ku czci świętych, zgodnie z zapisem rubryk, wykrawano tylko jedną częśćkę, co odpowiada przedstawieniu ze wspomnianego wyżej manuskrytu. W kolejnej wileńskiej edycji, z ok. 1598 roku, która zdaniem badaczy jest wznowieniem z poprawkami poprzedniego wydania¹², zmiany dotyczyły m.in. porządku rozmieszczenia części na dyskoscie. Komentarz z rubryki powiadał o potrzebie składania części: „Bogurodzicznej” – po prawej, za świętych – po lewej stronie Agnca¹³. Słowu w obu najstarszych edycjach drukowanego *Służebnika* w kijowskiej metropolii, niestety, nie towarzyszy obraz. Brak w nich ilustracji i dodatkowych objaśnień, jak należy rozumieć strony wskazane w rubryce. Nie wiadomo zatem, czy jest to perspektywa, relacjonująca obraz widziany oczami układającego części na patenie kapłana, czy też prawa strona w komentarzu jest jego lewą stroną i zgodna z przedstawieniem *Deesis* na ikonie. Jak pisał Boris Uspienski odniesienie dla stron w obrzędzie cerkiewnym jest dwojakie: jedno zakłada punkt widzenia człowieka zwracającego się do Boga, drugie punkt widzenia Boga, przed którym stoi człowiek¹⁴.

Pierwszym służebnikiem w metropolii kijowskiej, w którym znajdziemy odpowiedź na powyższe pytania, jest *Liturgiarion* wydany w 1604 roku w Stratyniu, zawierający ryciny ze schematem układu części do konsekracji. Księga ukazała się w drukarni należącej do Gedeona Bałabana, biskupa lwowskiego, założyciela typografii w Stratyniu i Kryłosie, który podjął działalność wydawniczą z myślą o reformie religijnej. Z jego inicjatywy w dwu istniejących zaledwie kilka lat warsztatach zostały przygotowane księgi najważniejsze dla kapłanów: *Służebnik*, *Trebnik* (1606), *Ewangelia Pouczająca* (1606) oraz niezachowane do naszych czasów pouczenie dla kapłana (*Хиротонія. Правило новопоставленому ієреєві*). Bałaban zmarł w 1607 roku nie zdolałszy zrealizować zapowiedzianych w przedmowie do służebnika planów wydawniczych¹⁵.

Stratyński liturgiarion jest wyjątkowy, ponieważ jest to jedyna księga w metropolii kijowskiej, która zawiera aż dwa schematy układu chleba na patenie. Bałaban

¹¹ Пор. Служебник, Вільно 1583, k. 20, 22. Zdaniem Ławrentego Huculaka ten układ jest taki sam jak w *Służebniku* weneckim z 1519 r., por. Л.Д. Гуцуляк, op. cit., s. 182. Księga według Zoi Jaroszewicz-Pieresławcew była tłoczona z myślą o odbiorcach na Bałkanach i Moskwie, por. Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Druki cyrylickie z oficyń Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*, Olsztyn 2003, s. 67, 151.

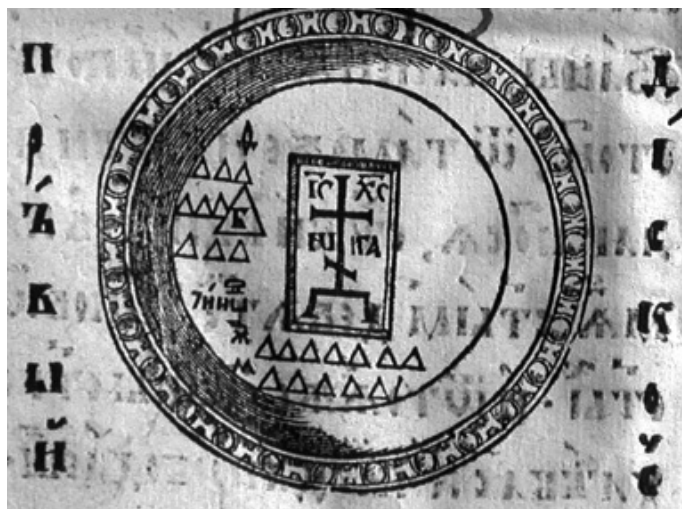
¹² Wspomina o tych badaniach Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, ibidem, s. 151.

¹³ Opieram się na ustaleniach A. Rodoskiego, które przytacza Ławrenty Huculak: Л.Д. Гуцуляк, op. cit., s. 182.

¹⁴ B. Uspienski, *Prawa i lewa strona w obrzędzie cerkiewnym: Znak krzyża u prawosławnych i katolików*, [w:] idem, *Krzyż i koło*, Gdańsk, 2010, s. 29.

¹⁵ Edycja nauk nauczycieli kościelnych, w tym zapewne tłumaczeń Jana Złotoustego, które przygotował Gabriel Dorofiejewicz.

lub redaktorzy pracujący w biskupim centrum uznali bowiem za słuszne zaprezentowanie odbiorcy zarówno wzorcowego, jak i błędnego układu cząstek do konsekracji. Pierwszemu schematowi w kolorze czarnym (il. 2) towarzyszy apel, by wystrzegać się pokazanego na nim układu chleba. Przedstawia on diskos z cząstką poświęconą Bogurodzicy i cząstkami świętych znajdującymi się obok siebie po lewej stronie Agnca. Cząstka Bogurodzicy jest ułożona w sposób, którego nie znajdziemy na innych później drukowanych rycinach: na wysokości środkowego rzędu z trzech z cząstkami ku czci świętych. Cząstki za żywych (7) i (6) zmarłych są pod Agnцем¹⁶. Komentarz do ryciny, informujący, że jest to układ niepoprawny, zamieszczono już po prezentacji schematu, na kolejnej stronie księgi¹⁷.

Druga patena, nie bez powodu w kolorze czerwonym, którym zwykle drukowane są komentarze liturgiczne, powinna być zapamiętana przez kapłana sprawującego liturgię, ponieważ prezentuje poprawny układ chleba (il. 3)¹⁸. Zakłada on rozmieszczenie cząstek poświęconych Bogurodzicy na prawo od Agnca (wedle komentarza i z perspektywy patrzącego na diskos kapłana). Różni się także lokalizacją cząstki „Bogurodzicznej” w stosunku do szeregu cząstek ku czci świętych. Tym razem znajduje się ona wyżej w hierarchii, obok pierwszego rzędu z trzech, które tworzą zestaw dziewięciu cząstek poświęconych świętym. Pod Barankiem jest po jedenaście cząstek kolejno za żywych i zmarłych.

¹⁶ Божественная Литургия, Стриатинъ 1604, s. 24.

¹⁷ Ibidem, s. 25.

¹⁸ Ibidem, s. 26.

W końcu opisu proskomidii, tuż po rubrykach, znajduje się dodatkowy artykuł dotyczący rozmieszczania cząstek na diskosie pt. *Исполкованіе въ кратцѣ о стѣи просфомидіи, и еже каа ест^н деснаа старана стѣго хлѣба на нейже полагаѣи обыкох^ѡ, стѣий потї и часть прѣтѣи Бѣи, и прѡчїа стѣи девѣа частїи*¹⁹. Długi i obfityjący w wiadomości tytuł wyjaśnia, jak należy rozumieć prawą stronę na dodanej ilustracji, jest to bowiem ta, którą na stole ofiarnym (żertwiennik) wskazuje położenie czaszy (potyr). Kielich stoi w zasięgu prawej ręki kapłana, diskos – lewej. Ta interpretacja jest potwierdzona w tekście instrukcji aż dwukrotnie²⁰ i oznacza, że schemat graficzny, nakazujący układanie cząstek po prawej stronie, odzwierciedla układ, który widział kapłan przygotowując chleb eucharystyczny. Jest to ważny komentarz i co ciekawe jedyny taki w pierwszej połowie XVII wieku, w którym kapłan powinien odwzorować nie tylko schemat graficzny, ale i słowa komentarza z rubryk rozumieć wprost, ponieważ prawa strona w opisie jest tu także jego (kapłana) prawą stroną. Sam komentarz bez wskazówek mógłby utrudniać rozumienie stron, nie wynika bowiem z niego jednoznacznie, czy dotyczy właściwego rozumienia stron, czy też przyjęto perspektywę kapłana patrzącego na patenę. A zatem prawidłowe złożenie cząstek na patenie wymaga ryciny lub dodatkowej instrukcji.

Zdaniem ihumena Filareta wytyczną dla poprawnego rozumienia stron na schemacie pateny z cząstkami mógł być krzyż symbolizujący Baranka²¹. W krzyżu

¹⁹ Ibidem, s. 59–67. Pochodzenie tego tekstu wskazuje Aleksandr Andrejew, któremu dziękuję za udostępnienie informacji ze złożonego do druku artykułu: A. Andreev, *The Stryatyn Sluzhebnik of 1604 and the Prothesis Rite in the Early 17th Century*, „Ostkirchliche Studien” [w druku].

²⁰ *Божествѣныа лѣрїа, Стратїиъ* 1604, s. 63, 65.

²¹ *Рог. Филаретъ, Чины литургии св. Іоанна Златоустаго...*, s. 53.

patriarszym dolna belka poprzeczna, ułożona ukośnie, uniesionym końcem wskazuje stronę prawą. W przedstawieniach *Służebnika* stratyńskiego ten system oznaczania nie funkcjonuje, ponieważ krzyż na obu rycinach jest taki sam, prezentuje perspektywę osoby stojącej przed nim. Swoją pozycję zmieniają cząstki, wędrując na dwie jego strony, skutkiem czego mają poprawny i niepoprawny układ. W żadnym następnym *Służebniku* z pierwszej połowy XVII wieku nie odwzorowano „poprawnej” wersji stratyńskiego schematu. Bałaban, przygotowując księgi liturgiczne, korzystał z greckich źródeł (pisał o tym w przedmowie do *Trebnika*) i, co ciekawe, zdawał sobie sprawę z potencjalnych wątpliwości odbiorców, które mogą wynikać z odmiennego niż w rękopiśmiennych ruskich źródłach sposobu układania cząstek na proskomidii:

Кто порицаетъ намъ ѿ иже разномыслию радующихъсѧ о проскоmidїи, и о частехъ хлѣба на дискосѣ полагаемыхъ несъгласїа ради съ древними писаными служебниками. Да вѣсть каждо, тако не ѿ своего мнѣнїа, или мѡдрованїа сице положихомъ, но развнѣ и разъписанїе о семъ древе блаженныа памяти Іеремїи патрїарха вселенскаго, иже и зде оу насъ странствовавшаго, таже и блаженѣйшого Мелетїа съ книгъ Греческихъ намъ ѿ него посланихъ на словенскїа съ вѣсакимъ опасствомъ не толковати повелѣвше, сице положихомъ. Преложивше же и сїю книгу Требникъ²².

Zdaniem Eufymija Kryżanowskiego, Bałaban nie trzymał się greckich źródeł niewolniczo, zachowując wiele ruskich praktyk opisanych w rękopiśmiennych służebnikach²³. Niemniej jednak w przypadku diskosu poszedł w ślad za grecką praktyką²⁴.

W żadnym z dwu wileńskich służebników drukowanych w 1617 roku nie było poszukiwanych grafik przedstawiających diskos²⁵. Leon Mamonicz, przygotowując księgi unitom, nakazywał składanie cząstek po prawej stronie, a pierwszą cząstkę ku czci świętych w pobliżu „Bogurodzicznej”²⁶, a zatem tak, jak podpowiada to rycina ze *Służebnika* stratyńskiego. Jeśli komentarz dotyczył perspektywy kapłana patrzącego na patenę, wówczas następuje pełna zgodność między opisem wileńskim i stratyńskim schematem.

²² Гедевонъ Балабанъ, Предсловіе въ книгу сїю. Блгоговѣйныахъ іеремїи и діаконѡ и прочинахъ сщєннаго причта съслужителейъ, и вратїахъ о Гдѣ възлюбленыахъ сщєнна молюса, [w:], *Млѣтеник* или *Требник* изъ Греческаго языка на словенскїй преведеный и изслѣдованый, Stratyń 1606, k. 5.

²³ Biskup lwowski potwierdza w przedmowie, że z nich korzystał, por. ibidem, k. 5v.

²⁴ Е.М. Крыжановский, *Собрание сочинений*, т. I, cz. 1: *Очерки и изслѣдованїя по Русской церковной исторїи*, Киевъ 1890, s. 70–71, 74. O źródłach inspiracji dla *Służebnika* stratyńskiego por. A. Andreev, *The Stryatyn Sluzhebnik of 1604...*

²⁵ Były to *Służebniki* wydane przez Leona Mamonicza i Bractwo św. Ducha, por. Г.Я. Галенчанка, op. cit., nr 80 i 81.

²⁶ *Книга служебникъ*, Wilno 1617, s. 24–25 niepaginowanej części Proskomidii.

Liturgiarion wydrukowany w typografii Ławry Kijowskiej w 1620 roku zawiera grafikę z dyskiem²⁷, na którym układ cząstek jest inny niż w wersji stratyńskiej, a zarazem zgodny z wersją z rękopiśmiennej *Liturgii św. Jana* (il. 4). Na rycinie

cząstka upamiętniająca Matkę Bożą znajduje się po prawej stronie Baranka, cząsteczki świętych – uszeregowane w trzy potrójne rzędy – po Jego lewej stronie. To, co czytamy w rubryce i widzimy, nie jest tożsame, ponieważ rycina prezentuje odwróconą perspektywę, widzianą oczami kapłana stojącego nad dyskiem. Redaktorzy tej edycji liturgiarionu nie dodali żadnych dodatkowych tekstowych wskazówek, które ułatwiałyby prawidłowe rozumienie stron, ale ten układ był wcześniej popularny w księgach ruskiej tradycji rękopiśmiennej. Interpretację ułatwiał, być może, fakt, że rycina z pateną zwykle ukazywała schemat do odwzorowania.

Ten sam układ i komentarz zachowany został w *Liturgiarionie* wydanym przez lwowskiego drukarza Michała Ślozkę w 1637 roku²⁸ oraz w kilku edycjach z Wilna lub Jewia²⁹: 1624³⁰, 1638³¹ i 1641 rok³², które zwracają uwagę swoją ozdobnością (il. 5). Przyjęto zatem w tych edycjach inny niż w przypadku stratyńskiego słuźebnika

²⁷ Божественныя Литургїа, Кїѡвъ 1620, s. 24.

²⁸ Литургїарїон си естъ сльжбеникѣ, Лѡѡвъ 1637, k. 11v.

²⁹ Dostęp do tych źródeł był możliwy dzięki pomocy Iny Każuro (Wilno) oraz Aleksandra Andrejewa (Sankt Petersburg), za co jestem im bardzo wdzięczna.

³⁰ Уставъ Бжественныя Литургїа, Wilno 1624, k. 7 (rubryka k. 7v).

³¹ Уставъ Бжественныя Литургїа, Wilno 1638, k. 7v (rubryka k. 8). Istnieją też warianty określone jako wydania z Jewia, opis por. Г.Я. Галенчанка, op. cit., nr 130.

³² Уставъ Бжественныя Литургїа, Jewie 1641, k. 6 (rubryka 6v). Istnieją też warianty określone jako wydania wileńskie, por. Г.Я. Галенчанка, op. cit., nr 138.

sposób przedstawiania schematu, choć zachowuje on swój funkcjonalny walor, ponieważ może być wprost i bez zastanowienia odwzorowany przez kapłana pochyłonego nad stołem proskomidijnym.

Kolejne kijowskie *Służebniki*, związane z aktywnością reformatorską Piotra Mohyły różnią się znacząco. W edycji z 1629 roku obraz diskosu poprzedza krótka instrukcja (СВѢЩЕНІЕ), w której kwestia interpretacji stron na schemacie zostaje uściślona. Można wnosić, że pojawienie się tej tekstowej pomocy było wywołane potrzebą wprowadzenia porządku w praktyce liturgicznej, której różnorodność niekiedy, choć nie zawsze, była rezultatem pomyłek. Inaczej niż w artykule ze stratyńskiego *Służebnika*, który odnosił stronę prawą do położenia kielicha (potyr), czytamy w nim, że prawa strona to ta, po której spoczywa patena (na stole ofiarnym). Jest to zatem strona lewa dla kapłana wyjmującego cząstki: Подоває вѣдати: Іїкв вдечно Хлѣба глѣтца, ѿ страны на нейже дискѡ стоитъ, ѿ талц и Части полагаютъца, Стѣй Бѣи, и вѣ Паматъ Деватенъ Чиншмиъ Стѣхъ³³. Bezpośrednio pod tekstem zamieszczono przedstawienie diskosu, które częściowo nie odpowiada komentarzowi w rubryce. Wedle niego, cząstka ku czci Bogurodzicy znajduje się po prawej stronie Baranka i tak zostało to ukazane na rycinie. Po tej samej stronie widzimy cząstki za świętych, pomimo że komentarz w rubryce zaleca układanie ich po stronie przeciwnej. Warto zauważyć, że cząstka „Bogurodziczna” umieszczona ponad trzema rzędami cząstek za świętych znajduje się względem nich w pozycji odmiennej od dotychczasowych (il. 6).

Ten sam obraz diskosu nieodzwoiercedlający komentarza dotyczącego cząstek oraz spójną z ilustracją instrukcją tekstową znajdujemy w kolejnym mohylańskim *Służebniku* z 1639 roku³⁴ i w następnym kijowskim z 1653³⁵. Mylił się zatem Chwedir Titow pisząc, że schematy z dwu edycji mohylańskich się różnią³⁶, nie można także zgodzić się z twierdzeniem Ławrentija Huculaka, że kijowskie schematy są przedrukami nieprawidłowego wzoru diskosu z *Liturgiarionu* ze Stratyńia³⁷. Zgadza się tu jedynie strona ułożenia cząstek na patenie, ale umiejscowienie cząstki Bogurodzicy względem pozostałych cząstek w stratyńskim *Liturgiarionie* jest odmienne. Co istotne, w tych służebnikach zamieszczono nie tylko różne ryciny, ale także komentarze w rubrykach.

³³ Литургиаріон си естѣ служевникъ, Киевъ 1629, s. 121 pierwszej numeracji.

³⁴ Литургиаріон си естѣ служевникъ, Киевъ 1639, s. 189 (instrukcja), s. 190 (diskos), s. 191, 192 (rubryka).

³⁵ Przedruk schematu por. Хв. Тітов, Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в. в. Всезбірка передмов до українських стародруків, Київ 1924, s. 361.

³⁶ Ibidem, s. 313.

³⁷ Л.Д. Гуцуляк, op. cit., s. 181.

W *Służebniku*, który ukazał się we Lwowie w 1646 roku z inicjatywy biskupa Arseniusza Żeliborskiego części na schemacie są rozmieszczone tak jak we wspomnianych księgach mohylańskich. Zachowano także ów nie przystający do ich układu komentarz w rubryce oraz instrukcje dotyczącą rozumienia stron. Schemat ten wyjątkowym czyni przedstawienie dolnej ukośnej belki krzyża, która jest pochylona ku stronie prawej, a zatem odwrotnie niż na wszystkich dotychczasowym schematach (il. 7). Jak wspominałam wyżej, ihumen Filaret uważał, że krzyż ułatwia poprawne rozumienie stron na rycinie diskosu³⁸, można by więc przypuszczać, że tym razem schemat wskazuje prawdziwe (nie kapłańskie) strony: lewą i prawą, gdyby nie fakt, że grafice towarzyszy ta sama co w mohylańskich edycjach instrukcja o prawej stronie, która jest stroną położenia diskosu i części „Bogurodzicznej i za świętych”³⁹. A zatem także i ten układ należało odwzorować wprost na patenie, choć belka skierowanym ku dołowi końcem wskazywała tym razem prawą stronę. Trudno powiedzieć, co było przyczyną takiego przedstawienia krzyża i czy miało to związek z samym schematem. Warto odnotować, że w pierwszym w metropolii kijowskiej drukowanym poradniku dotyczącym liturgiki autorstwa Teodozego Sofonowicza, który pojawił się w latach 60. XVII wieku i w pewien sposób podsumował półwiecze reformy religijnej, instrukcja wskazywała prawą stronę, jako miejsce prawidłowego złożenia części: ku czci Matki Bożej i za świętych⁴⁰.

Podsumowując należy stwierdzić, że z punktu widzenia celebransa problemem mogły być różne systemy opisu poprawnego układu chleba na diskosie w rubrykach. To, co przedstawiała rycina, najczęściej było obrazem, który widział on nachylając się nad chlebem, ale już w rubrykach ta perspektywa była najczęściej, choć nie zawsze (*Służebnik*, Stratyń 1604), odmienna. Sam komentarz z rubryk nie gwarantował zatem właściwego rozumienia stron, precyzyjne ich wskazanie było możliwe z pomocą graficznego schematu przeznaczonego do odtworzenia w rzeczywistości, a towarzysząca mu dodatkowa instrukcja była potwierdzeniem, że rycinę należy traktować jako wzorzec. Stratyński artykuł i krótka instrukcja, wskazując kierunki, odnosiły je do pozycji liturgicznych naczyń (patena, czasza), spoczywa-

³⁸ Пор. Филаретъ, op. cit., s. 53–54.

³⁹ Лейтбурґаріон си естѣ слѣживникѣ, Lwów 1646, s. 84.

⁴⁰ Dysponuję fotokopią wydania z Uniowa, wcześniej praca ukazała się kilkakrotnie w Kijowie, być może pierwszy raz w 1666 r., zachował się jednak tylko egzemplarz edycji z 1667 r., por. Феодосій Софонович, Выкладъ в Церкви Сѣтой и в церковныхъ речѣ, в Слѣживѣ Бѣжой и в Вечерни зъ Сѣтго Симеона, Архієпіпа Соолнскѣ и изъ иныхъ оучителей церковныхъ выбранный Іеріманъ, дѣяконъ и всѣгда православыи до читана пожитечный, Львѣвъ 1670, k. 8–9v; [reprint w:] Феодосій Софонович, Хроніка з літописців стародавніх, red. Ю. Мицик, В. Кравченко, Київ 1992, s. 269–270; edycja tłumaczenia na współczesny język ukraiński por. Феодосій Софонович, Выклад о Церкві Святій, red. Ю. Мицик, Київ 2002, s. 28–29.

jących w zasięgu wzroku kapłana. Wydaje się, że był to system, który pozwalał na szybką orientację i mógł spełnić swoją poradnikową funkcję, rozwiewając ewentualne wątpliwości dotyczące opisu, tym bardziej, że niekiedy „słowo” z rubryk nie współgrało z „obrazem” (Kijów 1629, 1639; Lwów 1646).

Perspektywa osoby patrzącej na stół ofiarny wydaje się być najlepsza dla odwzorowania należytego układu i dlatego została przyjęta na rycinach. Nie wymaga pilnej uwagi czy zastanowienia, pozwala wprost przenieść schemat z ilustracji w księdze na patenę. Pozostaje pytanie, czy celebrans odwzorowywał porządek z ryciny, czy stosował się do zaleceń w rubryce, jeśli opisy się różniły. Z pewnością mniej wyrobieni i słabo wykształceni księża korzystali głównie ze schematu. Niewykluczone też, że praktyka żyła odrębnym życiem, bez względu na dostęp do ksiąg, a wówczas porządek czynności obrzędowych był taki, jaki przekazywał synowi ojciec, poprzednik w parafii.

Z pewnością nie można mówić o ujednoczeniu praktyki układania części w pierwszej połowie XVII wieku. Proces porządkowania ksiąg i formowania niektórych praktyk obrzędowych przejawiał się wzrostem liczby dodatkowych elementów o charakterze poradnikowym dla kapłanów oraz ich intensywną dystrybucją dzięki drukowi⁴¹. Inicjatorami wydań, w których tego rodzaju pomoce się pojawiły, byli głównie biskupi (wyjątkiem jest Michał Ślózka – świecki wydawca), którzy czynili starania, aby liturgia w metropolii kijowskiej miała odpowiedni przebieg, a dary ofiarne traktowane były z należytą powagą.

Graficzne schematy układu chleba na patenie i dodatkowe komentarze dotyczące rozumienia stron w rubrykach zwiększały funkcjonalną wartość ksiąg liturgicznych. Były one z pewnością ważne i potrzebne, o czym świadczy pojawianie się schematów graficznych diskosu także w późniejszych edycjach służebników. Kilka stuleci później, gdy edukacyjny program oświaty seminarijnej był bardziej zaawansowany, specjalne objaśnienia dotyczące rozumienia strony prawej i lewej w rubryce służebnika znajdziemy również w podręcznikach do liturgiki⁴².

⁴¹ Por. na ten temat A.Z. Nowak, *Materiały opcjonalne drukowanego służebnika (w świetle wybranych przykładów z metropolii kijowskiej, XVI–XVII w.)*, „Poznańskie Studia Slawistyczne” 2018, t. 14: *Habent sua fata libelli...*, s. 169–185.

⁴² Dla przykładu Jurij Pelesz instruował w podręczniku do liturgiki, aby umieszczać części ku czci Bogurodzicy po prawej stronie Baranka, czyli po „lewej stronie swojej [kapłana] ręki”. W komentarzu do tego fragmentu pod tekstem dodał objaśnienie, które powinno zabezpieczyć celebransa przed pomyłką: „Aby nie pomylić się przy oznaczaniu strony prawej i lewej, trzeba sobie zawsze wyobrazić Chrystusa stojącego na ołtarzu zwróconego obliczem do ludu” [tłum. moje]. Na temat położenia czaszy pisał, że stoi ona po lewej stronie diskosu (prawej stronie patrzącego na diskos), ponieważ krew wypłynęła z lewego Pańskiego boku, Ю. Пелеш, *Літургика*, Харків 2019 (przedruk wydania: Wiedeń 1885), s. 256–257.

SUMMARY

Alicja Zofia Nowak

Word and Image – Diskos in Printed Liturgiaries in the First Half of the 17th Century (Kyiv Metropolitanate)

Keywords: sluzhebnyk/liturgiaryon, priest, proskomidia, diskos, graphic

Graphics appeared in liturgical books in the Kyiv Metropolitanate in the 17th Century. Some of them were aids for celebrants, as they complemented the textual commentary in the liturgical rubrics and fulfilled a practical role. In the article, we analyze the representations of communion paten/discos (sometimes with additional textual instructions) that were found in liturgiaries in the first half of the mentioned above century. An analysis of these sources shows that the celebrant may have had many problems in liturgical practice due to:

- ritual variety;
- different systems of understanding the right and left sides in the description of the correct arrangement of the bread on the diskos in liturgical rubrics;
- a different perspective adopted in the graphic diagram and in the text description in the rubrics (the perspective of the priest looking at the paten or vice versa);
- mismatch between the „word“ in the rubrics and the „image“ (sometimes with additional text instruction on the understanding of the right and left sides).

Thus, the rubrics commentary itself did not guarantee the correct understanding of the directions and, in consequence the correct arrangement of the particles. Precise indication of them was possible with the help of a graphical diagram intended to be recreated in reality, and the accompanying instruction which confirmed that the figure should be treated as a model.

5. Schemat diskosu (*Sluzebnik*, Wilno 1638).

6. Schemat diskosu (*Sluzebnik*, Kijow 1629).

7. Schemat diskosu (*Służebnik*, Lwów 1646).